

XASMƏMMƏDLİ İLKİN SADIQ OĞLU

ixasmemmedli602@gmail.com

Bakı Avrasiya Universiteti

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN BÖLÜNMƏ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan dilində nitq hissələrinin bölünmə prinsiplərini araşdırılır və müxtəlif dilçilik yanaşmaları müzakirə edilir. Nitq hissələri dilin əsas struktur vahidləri olaraq, sintaksis, morfolojiya və semantika kimi sahələrdə əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalədə nitq hissələrinin necə təsnif edildiyi və onların dilin strukturunda necə funksionallıq göstərdiyi araşdırılır. Nitq hissələrinin təsnifatı müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən formal (morfoloji), sintaktik, semantik və prosodik prinsiplərdən istifadə edərək həyata keçirilir. Formal prinsiplər sözlərin şəkilçiləri və forma dəyişikliklərinə, sintaktik prinsiplər isə sözlərin cümlədəki mövqeyinə və əlaqələrinə, semantik prinsiplər sözlərin məna və funksiyalarına, prosodik prinsiplər isə intonasiya və vurğu xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Kombinasiyon prinsiplər müxtəlif kriteriyalar əsasında birgə təsnifat metodlarını təqdim edir. Bu prinsip, sözlərin həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə görə necə müəyyənləşdirildiyini və dilin zənginliyini göstərir.

Məqalə, müasir dilçilik yanaşmalarının ənənəvi təsnifat sistemlərindən fərqləndiyini vurğulayır. Müasir yanaşmalar daha çevik və dinamik təsnifat sistemlərini qəbul edir, kontekst və istifadə tezliyinin də əhəmiyyətini qəbul edir.

Azərbaycan dilinin aqqlütinativ xüsusiyyətləri və digər türk dilləri ilə müqayisəsi bu dilin linqvistik quruluşunun daha yaxşı başa düşülməsinə imkan tanıyır. Bu müqayisələr dil tədrisində daha effektiv metodların inkişafına kömək edir.

Nəticə etibarilə, nitq hissələrinin bölünmə prinsipləri dilin strukturunu və istifadəsini anlamaq üçün vacibdir. Bu prinsiplərin birgə tətbiqi dilçilikdə nəzəri və praktiki tədqiqatların əsasını təşkil edir və dilin zənginliyini və çoxfunksiyalılığını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: nitq hissələri, təsnifat, kombinasiya, prinsip

GİRİŞ

Nitq hissələri dilin əsas struktur vahidlərindən biridir və sintaksis, morfolojiya, leksikologiya kimi dilçilik sahələrində mühüm rol oynayır. Nitq hissələri müxtəlif dillərdə fərqli prinsiplərə əsaslanaraq bölünə bilər. Bu məqalədə Azərbaycan dilində nitq hissələrinin bölünmə prinsiplərini araşdıracağıq.

Nitq hissələri dilçilikdə sözləri funksiya və xüsusiyyətlərinə görə təsnif edən kateqoriyalardır. Bu kateqoriyalar ümumiyyətlə isimlər, fellər, sifətlər, zərflər, əvəzlilər, qoşma, bağlayıcılar, modal söz, ədat kimi qruplara bölünür. Hər bir nitq

hissələri dilin strukturunda xüsusi rol oynayır və bu rolları başa düşmək dilin ümumi fəaliyyətini başa düşmək üçün vacibdir.

Nitq hissələrinin dəqiq müəyyən edilməsi və təsnifatı dilin tədrisi və linqvistik təhlil üçün çox vacibdir. Belə kateqoriyalar dilin quruluşunu başa düşmək, dilin qaydalarını öyrətmək və anlamaq üçün lazımdır. Üstəlik, bu cür təsnifatlar linqvistik təhlildə və dilin işlənməsində fundamental rol oynayır.

Təsnifat Prinsipləri

1. Formal (morfoloji) Prinsiplər:

Təsnifat sözün şəkilçilərinə və forma dəyişikliklərinə əsasən aparılır. Morfologiya, sözlərin daxili strukturu və onların formalarının dəyişməsinə öyrənir. Məsələn, isimlər cəm şəkilçiləri qəbul edir, fellər zaman şəkilçiləri ilə birləşir və s.

- İsimlər: Adlıq, yiyəlik, təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq halları ilə dəyişir.
- Feillər: Zaman, şəxs, qrammatik şəxs, hal və növ şəkilçiləri ilə dəyişir.
- Sifətlər: Müqayisə dərəcələrinə görə dəyişir

Sintaktik Prinsiplər:

Təsnifat sözün cümlədəki mövqeyinə və başqa sözlərlə əlaqəsinə görə aparılır. Sintaksis, sözlərin cümlədəki funksiyalarını və bir-biri ilə olan əlaqələrini öyrənir. Məsələn, bu prinsip sözün subyekt, obyekt və ya predikat olmasını müəyyən edir.

- İsimlər: Cümlədə mübtəda, tamamlıq, zərflilik və başqa rol oynaya bilər.
- Feillər: Əsasən xəbər kimi istifadə olunur.
- Sifətlər: İsimləri təyin etmək üçün istifadə olunur.

Nümunə 1:

"Bu gözəl yay günündə, uşaqlar həyətdə səs-küylə oynayarkən, valideynlər evdə istirahət edirdilər."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Bu gözəl yay günündə (Zərf birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- uşaqlar (İsim) - Mübtəda (Subyekt): Cümlədə hərəkəti edənlərdir.
- həyətdə (İsim) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.
- səs-küylə (Zərf) - Hal zərfliyi: Hərəkətin necə baş verdiyini göstərir.
- oynayarkən (Feil) - Feil birləşməsi: Paralel hərəkəti ifadə edir.
- valideynlər (İsim) - Mübtəda (Subyekt): İkinci hissədə hərəkəti edənlərdir.
- evdə (İsim) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.
- istirahət edirdilər (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

Nümunə 2:

"Universitetin kitabxanasında keçirilən elmi konfransda, müxtəlif mövzularda maraqlı məruzələr dinləndi və geniş müzakirələr aparıldı."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Universitetin kitabxanasında (İsim birləşməsi) - Yer zərfliyi (Dolayisal tamamlıq): Hərəkətin yerini göstərir.

- keçirilən elmi konfransda (Feil birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt və harada baş verdiyini göstərir.

- müxtəlif mövzularda** (İsim birləşməsi) - Mövzu zərfliyi: Hərəkətin mövzunu göstərir.

- maraqlı məruzələr*** (İsim birləşməsi) - Mübtəda (Subyekt): Cümlədə hərəkəti yerinə yetirən obyektlər.

- dinləndi (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

- və (Ədat) - Bağlayıcı: İki xəbəri birləşdirir.

- geniş müzakirələr aparıldı (Feil birləşməsi) - Xəbər (Predikat): İkinci hərəkəti ifadə edir.

Nümunə 3:

"Qışın soyuq gecələrində, dağlarda yerləşən kiçik kənddə, insanlar erkən yatıb, səhərin ilk işıqlarında oyanaraq, gündəlik işlərinə başlayırdılar."

Sintaktik prinsiplərə əsasən təhlil:

- Qışın soyuq gecələrində (İsim birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- dağlarda yerləşən kiçik kənddə (İsim birləşməsi) - Yer zərfliyi: Hərəkətin harada baş verdiyini göstərir.

- insanlar (İsim) - Mübtəda (Subyekt): Cümlədə hərəkəti yerinə yetirən şəxs.

- erkən (Zərf) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin vaxtını göstərir.

- yatıb (Feil) - Paralel hərəkəti ifadə edir.

- səhərin ilk işıqlarında (İsim birləşməsi) - Zaman zərfliyi: Hərəkətin nə vaxt baş verdiyini göstərir.

- oyanaraq (Feil) - Paralel hərəkəti ifadə edir.

- gündəlik işlərinə (İsim birləşməsi) - Yönlük hallı tamamlıq: Hərəkətin yönəldiyi obyekt.

- başlayırdılar (Feil) - Xəbər (Predikat): Hərəkəti ifadə edir.

Bu cümlə nümunələri Azərbaycan dilində sintaktik prinsiplərdən istifadə edərək, sözlərin cümlədəki funksiyalarını və bir-biri ilə olan əlaqələrini necə müəyyən etməyin mümkün olduğunu göstərir. Sintaktik təhlil, dilin strukturunu anlamaqda və nitqin düzgün istifadəsində mühüm rol oynayır.

Semantik Prinsiplər:

Təsnifat sözün məna və funksiyasına görə aparılır. Nitq hissələrinin bölünməsi semantik (məna) xüsusiyyətlərinə görə də baş verir. Semantika, sözlərin məna əlaqələrini öyrənir. Məsələn, bir sözü obyekt, hərəkəti və ya vəziyyəti təsvir etməsinə görə təsnif etmək buraya aiddir.

- İsimlər: Əşyaları, şəxsləri və anlayışları ifadə edir.

- Feillər: Hərəkətləri və vəziyyətləri bildirir.

- Sifətlər: Əşya və şəxslərin xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Prosodik Prinsiplər

Prosodiya, sözlərin intonasiyası və vurğusu ilə bağlı olan xüsusiyyətləri öyrənir. Prosodik prinsiplər, nitqin intonasiya və vurğu kimi melodik və ritmik xüsusiyyətlərini araşdırır. Nitq hissələrinin bölünməsi prosodik xüsusiyyətlərə görə də baş verə bilər. Məsələn, bəzi dillərdə vurğu yeri sözün nitq hissəsini müəyyənləşdirə bilər.

Aşağıda, Azərbaycan dilində prosodik xüsusiyyətlərin nitq hissələrinin təsnifatında necə rol oynadığını göstərən cümlə nümunələri verilmişdir.

1. "Yaxşı"

*Gözəl qız, yaxşı qəlbinlə,
Yol göstərdin bizlərə.
Yaxşı bilirdim ki, sən,
Doğru yolda gedərsən.*

Birinci sətirdə "yaxşı qəlbinlə" ifadəsində "yaxşı" sifət kimi işlənərək "qəlb" ismini təyin edir.

Üçüncü sətirdə "yaxşı bilirdim" ifadəsində "yaxşı" zərf kimi işlədilir və "bildim" felini xüsusiyyətləndirir.

Bu poetik ifadə "yaxşı" sözünün həm sifət, həm də zərf kimi necə işlədildiyini göstərir.

2. "Gözəl"

*Gözəl günəş doğar səhər çağı,
Gözəllikdə yarışır təbiət ilə dağlar,
Sənin kimi bir gözəl mənə axtarmaqla gəlir,
Gözəl dillər söylər, gözəl nəğmələr çalar.*

Birinci sətirdə Gözəl (Sifət) - "Günəş" adını bildirən sifət.

Üçüncü sətirdə Gözəl (İsim) - Burada "göz" öz-özünə işlənir və gözəl insana işarə edir.

Dördüncü sətirdə Gözəl (Sifət) - "dillər" və "nəğmələr" isimlərini bildirən sifət.

3. "Köhnə"

Azərbaycan dilində "köhnə" sözü həm sifət, həm də isim kimi istifadə edilə bilər.

*Köhnə günlər yaddaşımda iz salır,
Hər anı mənə doğma, hər xatirə köhnə.
Köhnə dostlar unudulmaz, unudulmaz dostlar,
Bir anlıq yaşananlar qəlbimdə əbədi köhnə.*

Birinci sətirdə "köhnə" sözü sifət kimi işlədilir və "günlər" ismini ifadə edir.

İkinci sətirdə "köhnə" sözü isim kimi işlənib, xatirələri ifadə edir.

Üçüncü sətirdə "köhnə" sözü sifət kimi işlədilir və "dostlar" ismini səciyyələndirir.

Dördüncü sətirdə "köhnə" sözü isim kimi işlənir və baş verənlərə işarə edir.

Bu poetik ifadə "köhnə" sözünün həm sifət, həm də isim kimi işləmə biləcəyini göstərir. Bu cür istifadə niyyətin zənginliyini və onun ifadə imkanlarını artırır.

Bu nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dilində prosodik xüsusiyyətlər (vurğu və intonasiya) sözlərin nitq hissələrini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Dilin düzgün anlaşılması və öyrənilməsi üçün bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir. Prosodik analizlər, dil tədrisində və dilbilim araşdırmalarında önəmli metodoloji vasitələrdən biridir.

Kombinasiyon Prinsiplər

Bu prinsipə əsasən, nitq hissələri müxtəlif kriteriyalar əsasında birgə təsnif olunur. Yəni, bir söz həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Bu, dilin zənginliyini və nitq hissələrinin çoxfunksiyalılığını göstərir.

Yuxarıdakı prinsiplərin tətbiqi ilə Azərbaycan Türkçəsində nitq hissələrinin necə müəyyənləşdirildiyini göstərən nümunələr verilmişdir.

1. "Açmaq"

- Morfoloji: "aç" kökündən yaranmışdır, fel kökü və felin müxtəlif formaları (açmaq, açar, açdı).

- Sintaktik: "O, otaqda yatan körpəni oyandırmamaq üçün qapını astaca açdı." Burada "açmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə əsas iş təsvir edilmişdir.

- Semantik: Hərəkəti (qapını açma hərəkəti) ifadə edir.

2. "Yaşıl"

- Morfoloji: Yaşıl kökü, isimlərə əlavə edildikdə onun rəngini bildirir (yaşıl rəng, yaşıl alma).

- Sintaktik: "Yaşıl ağaclar " Burada "yaşıl" sifət olaraq istifadə edilmişdir və isim olan "ağaclar" sözünü necəliyini izah edir.

- Semantik: Rəng anlayışını ifadə edir.

3. "Sevgi"

- Morfoloji: "sev" kökündən yaranmış isim kimi istifadə olunur (sevgi, sevinmək).

- Sintaktik: "Sevgi gözəldir." Burada "sevgi" isim olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə mövzu və ya obyekt rolunu oynayır.

- Semantik: Duyğunu (sevgi hissini) ifadə edir.

4. "Qaçmaq"

- Morfoloji: "qaç" kökündən yaranmış, fel kökü və felin müxtəlif formaları (qaçır, qaçdı).

- Sintaktik: "O, tez qaçdı." Burada "qaçmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə hərəkəti təsvir edir.

- Semantik: Hərəkəti (qaçma hərəkətini) ifadə edir.

5. "Sakit"

- Morfoloji: Sakit kökü, isimlərə əlavə edildikdə onun vəziyyətini bildirir (sakit otaq, sakit insan).

- Sintaktik: "Otaq sakitdir." Burada "sakit" sifət olaraq istifadə edilmişdir və isim olan "otaq" sözünü təyin edir.

- Semantik: Vəziyyəti (sakitlik halını) ifadə edir.

6. "Çalışmaq"

- Morfoloji: "Çalış" kökündən yaranmış, fel kökü və felin müxtəlif formaları (çalışmaq, çalışır).

- Sintaktik: "O, çox çalışır." Burada "çalışmaq" fel olaraq istifadə edilmişdir və cümlədə fəaliyyət və ya hərəkəti təsvir edir.

- Semantik: Fəaliyyəti (çalışma hərəkətini) ifadə edir.

Bu nümunələr göstərir ki, kombinasiyon prinsiplərə əsaslanaraq bir sözün nitq hissəsi həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirilə bilər. Bu yanaşma, dilin çoxfunksiyalılığını və zənginliyini nümayiş etdirir. Azərbaycan Türkçəsində bu prinsiplərin tətbiqi, dilin daha dəqiq və əhatəli şəkildə öyrənilməsinə və başa düşülməsinə imkan yaradır.

Müasir linqvistik yanaşmalar

Ənənəvi linqvistik yanaşmalar söz növlərini daha sərt və sabit kateqoriyalara ayırdığı halda, müasir yanaşmalar daha çevik və dinamik təsnifat sistemlərindən istifadə edir. Müasir dilçilik dilin daim dəyişən və təkamüldə olan struktur olduğunu qəbul edir və buna görə də söz növlərinin müəyyən edilməsində daha çevik meyarlar qəbul edir.

Müasir dilçilikdə sözün eyni vaxtda birdən çox janrda fəaliyyət göstərə biləcəyi etiraf olunur və belə hallar üçün daha çevik təsnifat sistemlərindən istifadə olunur. Bundan əlavə, müasir təsnifat sistemlərində kontekst və istifadə tezliyi kimi amillər də mühüm rol oynayır.

Dil xüsusiyyətlərinin nitq hissələrinə təsiri:

Azərbaycan dilinə xas olan bəzi dil xüsusiyyətləri nitq hissələrinin təyini və təsnifatında həlledici ola bilər. Məsələn, aqqlütinativ dil olduğundan morfoloji dəyişikliklər və affikslər nitq hissələrinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri və ümumən dünya dilləri ilə müqayisəli təhlili bu dildəki nitq hissələrinin müəyyən edilməsində fərqli və oxşar cəhətləri aşkar edir. Bu cür müqayisələr Azərbaycan dilinin linqvistik quruluşunun daha yaxşı başa düşülməsini təmin edir və dil tədrisində daha effektiv metodların işlənilməsinə töhfə verir.

Nəticə

Nitq hissələrinin bölünmə prinsipləri dilin strukturunu və istifadəsini daha yaxşı başa düşmək üçün vacibdir. Morfoloji, sintaktik, semantik və prosodik prinsiplər birgə işləyərək, nitq hissələrinin müxtəlif aspektlərini nəzərə alır və onların düzgün təsnifatını təmin edir. Bu, dilçilikdə nəzəri və praktiki tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir və dilin zənginliyini və çoxfunksiyalılığını açıq-aşkar edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın Z. Nitq hissələrinin təsnifatı / Z. Aydın. – Bakı: Nəsimi Nəşriyyatı. – 2021. – 225 s.

2. Azərbaycan dilində sintaksis və morfolojiya / tərt. Bakı State University – Bakı: Bakı State University Press, 2024. – 350 s.
3. Azərbaycan Linguistikası və Nitq Hissələri / tərt. Azerbaijan University of Languages – Bakı: Azerbaijan University of Languages Press, 2024. – 400 s.
4. Azərbaycan linguistikası: nitq hissələrinin təsnifatı / tərt. Khazar University – Bakı: Khazar University Publications, 2024. – 320 s.
5. Cümlə tərkibi və nitq hissələrinin təsnifatı / tərt. Azərbaycan Dil Qaynaqları – Bakı: Azərbaycan Dil Qaynaqları nəşriyyatı, – 2022. – 45–58 s.
6. Dil və Ədəbiyyat. Morfolojiya və Sintaksis: Yeni Yanaşmalar / tərt. Dil və Ədəbiyyat – Bakı: Dil və Ədəbiyyat nəşriyyatı, – 2023. – 30:112–125 s.
7. Xəlilov Ə. Azərbaycan dilinin ümumi qrammatikası / Ə. Xəlilov. – Bakı: Nurlar Nəşriyyatı. – 2020. – 280 s.
8. Kərimli R. Azərbaycan dili: qrammatika, sintaksis, stilistika / R. Kərimli. – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. – 2019. – 420 s.
9. Məmmədova Ş. Müasir Azərbaycan dili: morfolojiya və sintaksis / Ş. Məmmədova. – Bakı: Tədqiqatçı Nəşriyyatı. – 2017. – 350 s.
10. Nitq Hissələrinin Təsnifatı: Teorik və Praktiki Aspektlər / tərt. Linqvistika – Linqvistika nəşriyyatı, – 2024. – 22:80–92 s.

ILKIN KHASHMAMMADLI PRINCIPLES OF DIVISION OF PARTS SPEECH SUMMARY

This article delves into the principles of categorizing parts of speech in the Azerbaijani language and discusses various linguistic approaches. Parts of speech play a crucial role in linguistic fields such as syntax, morphology, and semantics. The article presents a detailed examination of how these parts are classified and how they function within the structure of the language. Classification principles are implemented from various perspectives, including formal (morphological), syntactic, semantic, and prosodic principles. Formal principles rely on affixes and form changes of words, syntactic principles focus on the position of words in sentences and their relationships, semantic principles are based on the meaning and functions of words, and prosodic principles are concerned with intonation and stress characteristics. Combination principles offer methods for classification based on multiple criteria. This principle demonstrates how words can be identified based on morphological, syntactic, and semantic attributes, highlighting the richness of the language. The article emphasizes the differences between modern linguistic approaches and traditional classification systems. Modern approaches adopt more flexible and dynamic classification systems, acknowledging the significance of context and frequency of use. The comparative analysis of Azerbaijani language's agglutinative features with other Turkic languages provides a better understanding of

the linguistic structure of this language. Such comparisons contribute to the development of more effective methods for language teaching.

In conclusion, the principles of part-of-speech classification are essential for understanding the structure and use of language. The combined application of these principles forms the foundation for theoretical and practical research in linguistics and clearly demonstrates the richness and multifunctionality of the language.

Keywords: *parts of speech, classification, combination, principle*

ИЛЬКИН ХАСМАМЕДЛИ ПРИНЦИПЫ РАЗДЕЛЕНИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматриваются принципы классификации частей речи в азербайджанском языке и обсуждаются различные лингвистические подходы. Части речи играют важную роль в таких лингвистических областях, как синтаксис, морфология и семантика. В статье представлено детальное исследование того, как эти части классифицируются и как они функционируют в структуре языка. Принципы классификации реализуются с разных точек зрения, включая формальные (морфологические), синтаксические, семантические и просодические принципы. Формальные принципы основываются на аффиксах и изменениях формы слов, синтаксические принципы сосредоточены на позиции слов в предложениях и их взаимосвязях, семантические принципы основываются на значении и функциях слов, а просодические принципы касаются интонации и ударения. Принципы комбинации предлагают методы классификации на основе нескольких критериев. Этот принцип демонстрирует, как слова могут быть идентифицированы на основе морфологических, синтаксических и семантических характеристик, подчеркивая богатство языка. В статье подчеркивается различие между современными лингвистическими подходами и традиционными системами классификации. Современные подходы принимают более гибкие и динамичные системы классификации, учитывая значимость контекста и частоты использования. Сравнительный анализ агглютинативных особенностей азербайджанского языка с другими тюркскими языками обеспечивает лучшее понимание лингвистической структуры этого языка. Такие сравнения способствуют разработке более эффективных методов преподавания языка. В заключение, принципы классификации частей речи важны для понимания структуры и использования языка. Совместное применение этих принципов является основой теоретических и практических исследований в лингвистике и ясно демонстрирует богатство и многофункциональность языка.

Ключевые слова: *части речи, классификация, комбинация, принцип*

Elmi rəhbər: *professor Mayıl Binnət oğlu Əsgərov*

